

*Нұрбаев Жаслан Есейұлы*¹, Сұлтанғазы Гүлмира Жолмағамбетқызы²*

¹ *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com*

² *М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ университеті, Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: g_sultangazy@kazguu.kz*

ИМПЕРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ КЕҢЕСТІК МОДЕРНИЗАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БОЛМЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ТЕТІКТЕР

Аңдатпа

XX ғасырдың бірінші жартысында империялық, содан кейін кеңестік кеңестік экономика мен саясаттың барлық салаларында құрылымдық өзгерістерге ұшырады. Трансформациялар әлеуметтік дамуға да әсер етіп, бөлінген қоғам мен этникалық даму перспективаларының екіұштылығы мәселесін ашты. Осылайша, XX ғасырдың басында қазақтар дағдарыс жағдайында болды және империяның саяси және экономикалық субъектілері ретінде өз құқықтарын жүзеге асыру мүмкіндігінен айырылды. Кеңестік доктрина халықтардың өзін-өзі анықтау құқығын декларациялау кезінде жаңа тарихи қауымдастық құру әрекеттерін күшейтті. Жағдай орыстандыру мен кеңес берудің агрессивті түрімен күрделене түсті. Этносты жоғалту қаупі ұлттық элиталар үшін қиындық туғызды. Олардың тарапынан идеологтың тұжырымдамалық форматында тиісті жауап қажет болды. Империялық кезеңдегі саяси топтардың әртүрлілігі және большевиктердің диктатурасы ұлт құру процестеріне көп бағытты әсер етті. Мақалада империялық кезеңде де, кеңес өкіметі кезінде де түбегейлі қайта құру кезеңіндегі ұлт құру процестерін жан-жақты талдауға әрекет жасалады. Зияткерлік қоғамдастықтың қызметі қандай да бір түрде объективті және саяси негізделген өзгерістер арқылы қолдау тапты және күшейе түсті, яғни жалпыға бірдей білім беру, капиталистік, содан кейін кеңестік экономика жүйесіне интеграциялау.

Кілт сөздер: қазақ зиялылары, империялық жаңғыру, кеңестік жаңғыру, ұлт құрылысы, бірегейлік.

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын АР13068626 гранттық жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған.

*Nurbayev Zhaslan Yesseyevich*¹, Sultangazy Gulmira Zholmagambetkyzy²*

¹ *L.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com*

² *M.S.Narikbayev KAZGUU University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail:
g_sultangazy@kazguu.kz*

SOCIO-CULTURAL MECHANISMS OF FORMATION OF KAZAKH IDENTITY UNDER CONDITIONS OF IMPERIAL AND SOVIET MODERNIZATION

Abstract

In the first half of the twentieth century, the imperial and, after it, the Soviet space experienced structural changes in all spheres of economy and politics. Transformations also affected social development, exposing the problem of a divided society and the ambiguity of the prospects for ethnic development. Thus, by the beginning of the twentieth century, the Kazakhs were in a state of crisis and were deprived of the opportunity to exercise their rights as political and economic subjects of the empire. The Soviet doctrine, when declaring the right of peoples to self-determination, in reality intensified actions to create a new historical community. The situation was aggravated by a rather aggressive form of Russification and Sovietization. The threat of loss of ethnicity has become a challenge for national elites. An adequate response was required from their side in the format of concepts, ideologies. The diversity of political groups in imperial times and the dictatorship of the Bolsheviks had a multidirectional impact on the processes of nation-building. The article will attempt a comprehensive analysis of the processes of

nation-building during the period of cardinal transformations both in the imperial period and under Soviet rule. The activity of the intellectual community was supported and strengthened by objective and politically motivated changes, such as universal education, integration into the system of the capitalist, and then the Soviet economy.

Keywords: Kazakh intelligentsia, imperial modernization, Soviet modernization, nation-building, identity.

Acknowledgement: *This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP13068626)*

*Нурбаев Жаслан Есеевич*¹, Султангазы Гулмира Жолмагамбетқызы²*

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева, Астана, Республика Казахстан, e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

² Университет КАЗГЮУ имени М.С.Нарикбаева, Астана, Республика Казахстан, e-mail: g_sultangazy@kazguu.kz

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ИМПЕРСКОЙ И СОВЕТСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Аннотация

В первой половине XX века имперское, а вслед за ним и советское пространство переживали структурные изменения во всех сферах экономики и политики. Трансформации коснулись и социального развития, обнажив проблему расколотого общества и неоднозначности перспектив этнического развития. Так, казахи к началу XX века находились в состоянии кризиса и были лишены возможности реализации своих прав как политические и экономические субъекты империи. Советская доктрина при декларировании права народов на самоопределение в реальности активизировала действия по созданию новой исторической общности. Ситуация усугублялась довольно агрессивной формой русификации и советизации. Угроза утраты этничности стала вызовом для национальных элит. Требовался адекватный ответ с их стороны в формате концепций, идеологем. Многообразие политических групп в имперское время и диктатура большевиков оказали разнонаправленное влияние на процессы нациестроительства. В статье будет предпринята попытка комплексного анализа процессов нациестроительства в период кардинальных трансформаций как в имперский период, так и при советской власти. Деятельность интеллектуального сообщества поддерживалась и усиливалась за счет объективных и политически мотивированных изменений как-то всеобщее образование, интегрирование в систему капиталистической, а затем советской экономики.

Ключевые слова: казахская интеллигенция, имперская модернизация, советская модернизация, нациестроительство, идентичность.

Благодарность: *Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта AP13068626, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.*

Кіріспе. XX ғасырдың бірінші жартысында империялық, содан кейін кеңестік кеңестік экономика мен саясаттың барлық салаларында құрылымдық өзгерістерге ұшырады. Трансформациялар әлеуметтік дамуға да әсер етіп, бөлінген қоғам мен этникалық даму перспективаларының екіұштылығы мәселесін ашты. Бірте-бірте қазақ өзінің этникалық және этникалық бірлігін сақтаған мағыналар, нышандар кеңістігін жоғалтатын жағдай қалыптасты. XX ғасырдың басындағы жағдай бірегейліктің дағдарысына жақын болды. Бұл шығармашылық, либералды, социал-демократиялық интеллигенция мен діни топтар ұсынған интеллектуалды элиталар үшін басты сынақ болды. Олар негіздерді жоғалту мәселесін белгілеп қана қоймай, ұлт құрылысының басты ресурсы - қазақ этносын жандандырудың балама жолдарын ұсынды.

Бүгінгі таңда тарихшылар, философтар, мәдениеттанушылар осы процестің жекелеген көріністерін, мысалы ағартушылықты дамыту, индустрияландыру, мәдениет және т.б. зерттейді және жақсы сипаттайды. Модернизация жеделдету факторына айналады, бұл құбылыстың мультипликативтілігін көрсетеді. Жұмыстың айырмашылығы ұлт құру процестерін сипаттау үшін

ұлтшылдық теориясындағы қолданыстағы тәсілдерді имплементациялау әрекеті болады. Ұлттық элиталар қазақтардың бүгінгі мен болашағын түсінуде бірлікпен ерекшеленбегені анық. XX ғасырдың басында зиялы қауым идеялық принциптер бойынша бөлінгендіктен, кеңес заманында коммунистік партия ұлтшылдықтың кез-келген көріністеріне тосқауыл қойды.

Империялық және кеңестік модернизация жағдайында интеллектуалды қоғамдастық қабылдаған этникалық бірегейлікті жаңғыртудың әлеуметтік және мәдени тетіктерін теориялық түсіндіру біздің зерттеуіміздің объектісіне айналады.

Материалдар мен әдістер. XX ғасырдың бірінші жартысындағы қарама-қайшы процестердің табиғаты және бірегейлік құбылысының күрделілігі тәсілдер мен әдістердің тұтас кешенін қолдануды талап етеді.

Біздің зерттеу контекстінде ұлтшылдық теориясының классиктері Э. Геллнер [1], Б. Андерсонның [2] бірегейліктің проблемасын, оның шығу табиғатын ашатын еңбектерінің айнымас маңызы бар. Классикалық теориялардың қазақ материалындағы ұқсас процестерді сипаттауға қаншалықты сәйкес келетіні жұмыс міндеттерінің біріне айналады.

Зерттеудің эмпирикалық негізі ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының шығармалары, қазақ съездерінің материалдары және ауызша тарихнаманың үлгілері болды. Қазақстандық тарих ғылымы ғылымның объективті дамуына да, XX ғасырдың бірінші жартысындағы күрделі әлеуметтік құбылыстарды түсіндіру үшін дәстүрлі әдістердің жеткіліксіздігіне де байланысты жаңа әдістер мен тәсілдерді игеру парадигмасында тұр.

Біз белгілі оқиғалар мен құбылыстарды постколониализм теориясы арқылы түсіндіруге тырысамыз. Оның аясында біз ұлттық элиталардың отаршылдық мұрасына (шығармашылық, теориялар, діни ілімдер) сыни талдау жүргіземіз. Элиталар деп біз отарлық және кеңестік зиялы қауым өкілдерін, діни көшбасшыларды, кеңес белсенділерін, яғни қазақ қоғамының шағын тобын түсінеміз, бірақ этносты дамыту мәселелеріндегі өзінің тарихи жауапкершілігін түсінеміз. Олардың қызметі мәдени қысым (орыстандыру саясаты) немесе қатаң саяси үстемдік жағдайында жүзеге асырылғанын түсіну маңызды.

Постколониалдық теорияларды белгіленген құбылыстарды түсіндіру әдісі ретінде пайдалану тұрғысынан М. Тластанованың еңбектері қызығушылық тудырады, мұнда тәсілдер тұжырымдалған, отаршылдық өткенді түсінуге арналған категориялық аппарат ұсынылады [3]; ал зерттеуші А. Бисенова өзіндік тәсілдердің жаңа құралдарын қолдану мәселелерін өзектендіреді [4]. Д. Құдайбергенованың монографиясы назар аударарлық, онда қазақ зиялыларының өміршеңдігі саяси контекст арқылы олардың мәдени аспектілер мен ұлттық бірегейлікке ғана емес ықпалы тұрғысынан түсіндіріледі [5]. Зиялы қауымның саясаттануы мен әлеуметтік белсенділігі әлеуметтік және экономикалық факторлардың әсерімен байланысты екені анық.

Қойылған міндеттер контекстінде біз мазмұнды талдау ретінде келесі құралдар мен әдістерге сүйенетін боламыз тарихи-генетикалық тәсіл, герменевтикалық талдау, дискурстық талдау, алдыңғы қатарлы тәсіл, мәдениеттану және саясаттану талдауы және т.б. көп айнымалылық. XX ғасырдың бірінші жартысындағы қарама-қайшы процестердің табиғаты және сәйкестік құбылысының күрделілігі кешенді тәсілдер мен әдістерді қолдануды талап етеді.

Мәтіндерді герменевтикалық талдау "Алаша", Сары-Арқа, "Мәңгілік Ел", "Жерұйық", кеңес адамы, қызыл киіз үй сияқты ұғымдардың мағыналық жүктемелерін ашуға мүмкіндік береді.

"Ұлттық идея", "мемлекеттілік", "мәдени және ұлттық автономия" сияқты категорияларды мазмұнды талдау және түсіндіру осы терминологияны дұрыс қолдану контекстінде маңызды.

Дискурс-талдауды қолдану ұлттық құрылыс тарихын біріктіретін "Мәңгілік Ел", "Жерұйық", "Жарқын болашақ" сияқты конструкциялардың тұжырымдамаларын әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-мәдени тұрғыдан түсіну контекстінде мәтіндерді түсіндіруге мүмкіндік береді.

Біздің зерттеуімізде дискурс-талдауды қолдану зияткерлік күштердің позицияларын, сондай-ақ олардың қоғамдағы ілгерілететін идеяларын және олардың қазақ халқының күткеніне қаншалықты сәйкес келетінін анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ либералдары объективті әлеуметтік шындықпен аз байланысты саяси конфигурация құруға азғырылды. Либералдардың қалауы олардың аймақта ұзақ уақыт болмауына, орыс білімінің болуына байланысты болды. Дегенмен, олар интуитивті түрде барлық бастамалар биліктің ұлттық сипатына және бірнеше ғасырлар бойы қалыптасқан және қолданылған билік пен қоғам арасындағы қатынастардың тарихшылығына негізделуі керек екенін түсінді. XVIII ғасырдан бастап қазақ қоғамы билік қатынастарының дәстүрлі негіздерін тұрақты жоғалту жағдайында болды. Рулық және сұлтандық дворяндардың ұстанымдары мен атқаратын функцияларының көлемі өзгерді, ең бастысы, қоғам мен билік көшпелі элита арасындағы қарым-қатынас жүйесі өзгерді.

Бүгінгі таңда тарихшылар, философтар, мәдениеттанушылар империялық және кеңестік модернизацияның жекелеген көріністерін жақсы сипаттады: ағартушылықтың дамуы, тілдің даму тарихы, индустрияландыру және урбанизация. Бірақ сонымен бірге интеллектуалды қоғамдастықтың этникалық сәйкестікті нығайтудағы рөлі және екі модернизацияның бұл жерде қандай рөл атқарғаны толық көрсетілмеген.

Талқылау. Мәселенің ұсынылған тұжырымы бірегейлік пен ұлт құрылысына байланысты құбылыстардың тұтас кешенін зерттеуді қамтиды: ұлттық элиталардың күш тұжырымдамалары мен идеяларының негізгі өндірушісі ретіндегі қызметі, тірек рәміздерін, мәдениетін, тілін және т. б. қалыптастыру.

Этникалық өзіндік сана мен тұжырымдама генераторын қалыптастыру үдерістеріндегі жұмылдырушы рөл ұлттық элиталарға тиесілі екенін ескере отырып, олардың қатарына қазақ зиялыларының либералды қанатының өкілдері кіретіні сөзсіз, бұл жарияланымдар одан әрі зерттеулерде белгілі бір бағыт береді.

XX ғасырдың ортасынан бастап этникалық және ұлттық бірегейлік мәселелері гуманитарлық ғылымдарда да, нақты саясат аясында да басты орын алады. Қазақстандық тарихи тәжірибе көрсеткендей, этникалық бірегейлік ішкі даму логикасына ие бола отырып, отаршылдық мәртебеге де, кеңестік идеологияға да байланысты сырттан ең қатал қысымға ұшырады. Орталық пен отарлар біртұтас әкімшілік алапты құрайтындығына байланысты Қазақстан империялық және кеңестік құрылыс процестеріне тартылды. Бірте-бірте қазақ өзінің этникалық ерекшелігін сақтаған мағыналар, рәміздер кеңістігін жоғалтатын жағдай қалыптасуда. Мысалы, қазақ руларының жерлері (көшпелі экономиканың негізгі ресурсы) Ресей империясының меншігіне айналады, Қазақ тілі құқықтарды қорғау және іске асыру құралы болуды тоқтатады. "Қазақ" этнонимі "қырғыз" деп ауыстырылады. XX ғасырдың басында жағдай жеке басының дағдарысына және бастаулармен байланысын жоғалтуға жақын. Бұл шығармашылық, либералды, социал-демократиялық интеллигенция мен діни топтар ұсынған интеллектуалды элиталар үшін басты сынақ болды. Олар негіздерді жоғалту мәселесін белгілеп қана қоймай, қазақ этносының қайта жандануының баламалы жолдарын ұсынады: пантюркизм, джадидизм, марксизм.

Посткеңестік ғылыми кеңістіктегі бірегейлік мәселесі жаңа құбылыс болып табылады және қолда бар жұмыстардың ішінде А. Миллердің [6], А. Тесляның [7] мақалалары мен монографияларын бөліп көрсеткен жөн, онда империялық даму контекстінде ұлт пен халық сияқты ұғымдардың категориялануы берілген. Олар негізінен орыс және украин бірегейлігін дамытуға қатысты болса да, олар мәселенің даму дәрежесін көрсетеді және осы бағытта проблемалық өрісті қалыптастырады.

Өзін жетекші саяси күш ретінде көрсететін қазақстандық элитаның өмірі мен шығармашылығының жекелеген жақтарын зерттеу Құл-Мұхамед М., Абдығалиев Б., Камзабекұлы Д., Аққлы с., Сәдуақасова З., Смағұлова С. еңбектерінде көрініс тапты. Саяси ойдың дамуы мен қазақ либерализмінің эволюциясы, саяси платформалардың пайда болуы, бағдарламалардың мазмұндық бөлігін құқықтық талдау мәселелері Қ. Жиренчин, Е. Нұрпейісов, К. Котов, Е. Әбенев, Д. Аманжолова, М. Қойгелдиев және т. б. еңбектерінде қарастырылады.

Зерттеуге құнды шетелдік тарихнама М. Б. Алкотт, У. Доулер, А. Миллердің еңбектерімен ұсынылған. М. Б. Алкотт батыстық ұлтшылдық элементтерінің реформаторлық исламизммен тоғысуымен сипатталатын зиялылардың жеке тобы ретінде қарастыруды ұсынады. Әрине, бұл ұстаным қызметке және одан кейінгі бағдарламалық ережелерге әсер етеді [8]. Зерттеуші У. Доулер қазақ зиялыларының Ресей империясындағы саяси белсенділіктің өршуімен байланыстыратын айқын белгісіздігін атап өтті [9]. Ян Кэмпбелл "Қазақ даласындағы білім мен билік" еңбегінде ұлттық элиталарды империя мен жергілікті халық арасындағы медиаторлар мен делдалдық күш ретінде қарастыруды ұсынады [10]. Томохико Уяма, жапондық зерттеуші зиялы қауымды ескі элита мен бюрократиялық аппарат шенеуніктерінен сапалы түрде ерекшеленетін жетекші саяси күш ретінде көрсетеді. Бұл ретте ол ұлт құрылысы мәселелері бойынша зиялы қауым арасындағы белгісіздік пен келіспеушіліктерді атап өтеді [11]. Соңғысы ұлттық элиталардың идеологиялық бөлінуіне байланысты болды, бірақ дәстүрлі мәдениетті жандандыру мәселесі бойынша бірлік болды. Түрік ғалымы Әбдуақап Қараның еңбектері қазақ зиялылары мен Ресей империясының басқа да түркітілдес халықтары арасында пантюркизмнің танымалдылығын ескере отырып, сөзсіз құндылыққа ие [12].

Ұлт құрылысының заманауи процестері бірегейлік мәселелерін де өзектендіреді, бұл бірқатар мақалаларда көрініс тапты. Кузнецов К. пен Щелин П. ұлт құрылысының негізгі ресурсы Қазақ хандығынан бері сақталып келе жатқан қазақтың бірегейлігі деп есептейді [13]. Ж. Колбачаеваның

мақаласында тірек рәміздердің рөлі атап өтілді, мысалы, қазақ ұлты үшін Мәңгілік Ел [14]. Дәл осындай ой А. Шалдарбекованың мақалаларында дамыды, онда бірегейлік тарихи талдау негізінде қарастырылды [15]. Тарихи тұрғыда қазақтың бірегейлігі феноменін философиялық тұрғыдан түсінуді М. Шаймекелев қолға алды [16]. Империялық протекторат пен кеңес мемлекеттілігі жағдайындағы қазақ болмысына арналған тарау қызығушылық тудырады. XVIII ғасырдан бастап ол ресейлік бюрократиялық тәжірибелердің белсенді араласуынан туындаған бірегейлік дағдарысының уақыты ретінде сипатталады. Ол дағдарысты жеңуді шығармашылық элиталардың рөлімен байланыстырады. Р. Қадыржановтың мақаласында ұлттық бірегейлікті сақтау үшін негізгі маңызы бар тірек рәміздер шеңбері айқындалады [17].

А. Бисенова мен А. Мұқашеваның мақаласында ұлттық құрылыс контекстіндегі либералды зиялы қауымның қызметіне жан-жақты талдау берілген. Қазіргі қазақстандық тарихнамада дін қайраткерлері мен шығармашылық зиялы қауым өкілдерінен құралған басқа да зияткерлік топтарды абыройсыз айналып өтіп, бірегейлікті жандандыру және нығайту мәселелерінде либералды көзқарастағы зиялы қауымның басым рөлі туралы тезис берік орныққаны әділ байқалды [18]. Алаштықтардың асыра айтылған рөлі туралы тезиспен келіспеуге болмайды. Бірақ сонымен бірге, біз белгілі бір кезеңде қазақ даласының саяси болмысы үшін мойындалған көшбасшылық күш пен қолайлы болжамдардың болмауы ұлттық зиялы қауымды осы мәселеде жауапкершілікті өз мойнына алу қажеттілігінің алдына қойғанын жоққа шығара алмаймыз. Кадет қозғалысы аясында ұзақ уақыт болған алаштықтар өзгеріп жатқан жағдайға тез жауап беріп, тәуелсіз (автономды) өмір сүрудің шешімдерін ұсынды.

Империялық кезеңдегі саяси топтардың алуан түрлілігі (діни топтардан либералдыққа дейін) және Кеңес дәуіріндегі большевиктердің диктатурасы, сондай-ақ олар жасаған тұжырымдамалар пантюркизм, панисламизм, джадидизм және марксизм теорияларына негізделген бұл процестерге көп бағытты әсер етті.

Қазақ либералдары әлеуметтік шындықпен аз байланысты саяси конфигурация құруға азғырылды. Дегенмен, олар интуитивті түрде барлық бастамалар биліктің ұлттық сипатына және бірнеше ғасырлар бойы қалыптасқан және қолданылған билік пен қоғам арасындағы қатынастардың тарихшылығына негізделуі керек екенін түсінді.

Батыстық және дәстүрлі құндылықтарға негізделген ұлтты құру әрекеттеріндегі ұлттық элиталардың рөлін зерттеуді С. Қазиев қабылдады [19]. Ол, әдетте, жоғары білім беру цензурасымен сипатталатын зиялы қауым мен рулық қағидат бойынша бөлінген қазақ халқының негізгі бөлігі арасындағы алшақтық туралы айтады. Көпшілікке әсер ету үшін бәсекелестік айқын, бұл зиялы қауым ұсынған жобаларда көрінеді.

Біздің зерттеуімізге қатысты ғылыми әдебиеттерге шолу жеке басын анықтау мәселесін зерттеу мәселесі бар екенін дәлелдейді. Жинақталған материал ұлт пен ұлттық бірегейлікті зерттеу ұлттық зиялы қауымның либералды, демократиялық, діни, кеңестік топтарының зияткерлік мұрасын зерттеу жазықтығында екенін көрсетеді.

Зерттеу нәтижесі. Әлеуметтік-саяси жүйенің трансформациясы жағдайында зияткерлік күштерді этникалық бірегейлікті сақтау және нығайту процестеріне тарту мәселесі маңызды мәнге ие. Бұл тұрғыда XX ғасырдың бірінші жартысы екі диаметрлі әр түрлі модернизацияланатын саяси жүйелерде тұжырымдамалар, идеологиялар қалыптасқан кезде, олар қазіргі заманғы ұлт құрылысының негізі болады.

XX ғасырдың бірінші жартысы - бұл ұлт құрылысының дамуына ықпал ететін модернизациялық қайта құру кезеңі. Міне, ұлттық элиталардың модернизациялық құбылыстары мен күш-жігерінің осы тізбегінде біз жеке тұлғаны жандандыру мен нығайту процесін қарастырамыз. Зияткерлік күштер арқылы біз қазақ зиялыларының либералды қанатын ғана емес, сонымен қатар зар-заман, социал-демократтар, діни қызметкерлер сияқты басқа да бағыттарды түсінеміз.

Әлеуметтік-саяси жағдайды талдау XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші үштен бір бөлігінің зияткерлік мұрасына тән белгілерді анықтауға мүмкіндік береді:

- XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ зияткерлік қоғамдастығы идеялық алуан түрлілігімен сипатталады және саяси мен мәдени аспектілерде қазақ этносының одан әрі дамуы мәселелері бойынша бәсекеге қабілетті жағдайда болды. Империялық кезеңде келіспеушіліктердің күшеюі келесі антитезалардың болуына байланысты болды: метрополия-колония, орталық-периферия, консерватизм-модернизм. Кеңес кезеңінде жағдай большевиктер партиясының толық қолдауына ие болған кеңес зиялыларының пайда болуына байланысты шиеленісе түседі;

- өз тәжірибелерінде қазақ зиялылары ұлт құрылысы мәселелеріндегі идеялық қалауларына қарамастан, "Мәңгілік Ел", "Жерұйық" деген ұғымдарға және келесі тірек рәміздердің түпнұсқалық мағыналарын реанимациялауға үндеді: Алаша хан, Сары-Арқа, Дешті-Қыпшақ, Ұлытау және т.б., осылайша этногруппаның эмоционалды, психологиялық және географиялық шекаралары анықталды;

- тарихи өткенге идеялық іргетас және негізгі ресурс ретінде шағым ұлттық элиталардың барлық өкілдерінде әрекет еткен саяси жүйеге қарамастан қаралады;

- империялық және кеңестік дәуірдің зияткерлік элиталары "қазақ" этникалық атауын қайтаруға және оның шеңберінде бірегейлік сақталып, нығаятын орнықты әлеуметтік-мәдени кеңістік құруға бірдей мүдделі болды;

- ұлт құру, этникалық бірегейлікті нығайту процестері зияткерлік қоғамдастықтың күш-жігеріне ғана емес, саяси конъюнктураға да байланысты болды;

- қазіргі қазақ бірегейлігі, оның қалыптасуы мен жұмыс істеу тетіктері ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы зияткерлік күштер құрған теориялық негізге негізделген;

- ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы модернизациялық процестер этникалық бірегейлікті сақтау және нығайту мәселелерінде екіұшты рөл атқарды, бір жағынан, ұлт құрылысы үшін объективті жағдайлар қалыптаса бастады: индустрияландыру, урбанизация, зияткерлік қоғамдастықтың болуы, екінші жағынан, дәл осы кезеңде агрессивті орыстандыру, көшпелі шаруашылық дағдарысы, көшпелі экономиканың күрт құлдырауы болатын драмалық жағдай қалыптасуда демографиялық құлдырау, нәтижесінде бірегейлік дағдарысы пайда болды.

Дала тұрғынының тарихы - көптеген ұрпақтардың тарихы, дана шешімдер шығаруға қабілетті ұжымдық ақыл. Ру-тайпа тек қауымдастық ретінде ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынас қабілеті ретінде де қарастырылды. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл кеңістікте көшпенділер мен биліктің өзара тәуелділігі мен өзара әрекеттесу моделі қалыптасты. Көшпелі халықтың қолдауынсыз хан билігі институты ұзақ өмір сүруге қабілетті болмады.

Көшпенділердің менталитеті, көшпенділердің өзіндік ерекшелігінің және экономикалық даму ерекшеліктерінің әсерінен қалыптасқан, ауылшаруашылық психологиясынан басқа тәртіптегі саяси институттарды қажет етті. Көшпенді өз таңдауында еркін болды, билікке ықпал етуге құқылы болды, егер қаласа және қасиеттерге ие болса, ол билік құрылымдарына ене алды, сайып келгенде, наразылық ретінде қудалау саясатын жүргізу үшін күш құрылымдары онша дамымаған мемлекеттің шегінен шыға алды. Мысалы, Әбілқайыр күшті мемлекет құрып, көшпендінің саяси әлеуеті мен ұмтылысын жете бағаламады және біраз уақыттан кейін қоғамдағы ықпалын жоғалтты. Осы тұрғыдан алғанда, ХV ғасырдың ортасындағы белгілі оқиғалардағы даланың мінез-құлқын ашатын қазақтың өзіне тән ерекшеліктерін түсіндіретін Д. Кшибековтың жұмысына жүгіну қажет. Автордың пікірінше, қазақтар демократиялық және ақсүйектік қағидаттарын басшылыққа алды [16]. Бұл белгілі бір кеңістікте болатын мемлекеттердегі әлеуметтік құрылым мен саяси қатынастарға қатысты. Көшпенді өзінің тұқымымен генетикалық байланысты болмайтын билікті мойындауға дайын, керісінше сырттан ұсынылады (Ашина руы, Шыңғыс ханның ұрпақтары, т.б.). Ол үшін өкілдік институттардың болуы және өз дауысын рудың ең беделді өкіліне беру саяси өмірдің нормасы болды. Д. Кшибековтың пікірінше, "қазақтар крепостнойлықты, авторитаризмді, деспотизмді білмеді және жеке бас бостандығын, тәуелсіздігін жоғары бағалады". Әрине, бұл қасиеттер оның азаматтық ұстанымына әсер етті. Жеке бостандық деп ол Шыңғыс әулеті атынан жоғарғы билікті мойындау кезінде оның дауысы мен мәртебесін құрметтеуді түсінді. Қазақтың маңызды ерекшелігі - әлемді өзгерте алатын белсенділік [15].

Әлеуметтік белсенділік - бұл отырықшы саяси мәдениетке тән құбылыс, онда бірігуге, талқылауға және белгілі бір бағытта белгілі бір қадамдар жасауға мүмкіндік бар. Көп жағдайда отбасымен қоршалған көшпенді туыстарынан тұрақты түрде алыс болды. Алайда, тарихи материал саяси орталықтардан оқшауланғанына қарамастан, оның тиімділігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сонымен, көшіп кету биліктің ұстанымымен, атап айтқанда Әбілқайырдың әрекетімен және әрекетсіздігімен келіспеушіліктің ең танымал актісі болды. Қазақ тарихы тәуелсіздік үшін күреспен және дала кеңістігін қорғаумен байланысты. Демек, эпикалық жанрдың басты тақырыбы: батырлар - мемлекеттіліктің басты кейіпкерлері мен қамқоршылары. Тарих бостандыққа апаратын жол ретінде қарастырылды. Геосаяси жағдайға байланысты туындайтын қауіп-қатерлер тәуелсіздік пен бостандыққа қауіп төндірді, бұл дала тұрғыны үшін ең жоғары құндылыққа айналды. Ол оған баруға дайын болды. Айтпақшы, бостандық сезім ретінде ғана емес, сонымен бірге ұтқырлыққа, қозғалыс еркіндігіне деген алғашқы физикалық қажеттілік ретінде қарастырылды. Жоғарыда келтірілген иллюстрация дала тұрғыны өзінің жеке басының бостандығы

мен өзі өмір сүрген әлемдік тәртіптің әділдігі бағаланатын оның ұмтылыстарына сәйкес идеологияны мойындағанын растайды.

Ұлт рухы дәстүрде жинақталған мыңжылдық құндылықтарды және сонымен бірге жаңаруға ұмтылуды қамтыды. Жұмсақ түрде мемлекеттік тілдің рөлі белгіленді, оның қолданылуы кеңейтілуі тиіс және үшінші тезис жаһандану әлемінің алуан түрлілігінде мәдени бірегейлікті сақтауға бағытталған.

Мемлекет пен оның көшбасшыларының рөлі - ұлттық бірегейлікті нығайту үшін ұлттық идея құру. Ұлттық идея халықтың өмірі мен болмысын ұйымдастырудың негізгі принципіні білдіреді. Билік оның "жұмысын" және жалпы өміршеңдігін қамтамасыз етеді. Ол мыңжылдық тарихтың іргетасында ұзақ мерзімді даму шекараларын белгілейді. Тарихқа ретроспективті көзқарас ұлттық идеяның критерийлеріне сәйкес келетін маңызды сәттерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Интеллектуалды қоғамдастықтың міндетіне тұжырымдамалар мен идеяларды қалыптастыру кіретінін мойындау интеллигенция мен элитаны тұтастай алғанда ұлт құру процесінің басты субъектісіне айналдырады. Шындығында, ол халықтың тағдыры үшін жауапкершіліктің ауыртпалығын түсінетін қоғамның белсенді бөлігіне айналады. Қазақ зиялысын ғылыми таным объектісі ретінде айқындау оның әлеуметтік және саяси құндылықтарын және зиялы қауымның қалыптасу процесіне тікелей әсер ететін өзге де факторларды анықтауды талап етеді. Бұл ретте біз зиялы қауымды жеке әлеуметтік категория ретінде ғана емес, қазақ қоғамының саяси белсенді бөлігі ретінде де қабылдаймыз. Постколониалдық және фронтир теориялар мен зерттеу әдістерін қолдану зиялы қауымды анықтауда және белгіленген уақыттың өтпелі кезеңдерін түсінуде маңызды. Себебі қазақ қоғамының әлеуметтік стратификациясы жергілікті автохтондық мәдениет пен жергілікті этникалық ортаға есептелген Ресей империялық идеологиясының қайшылықтарын бастан кешіретін халықтың автономды (өтпелі) топтарының қалыптасуына түрткі болды. Бірақ идеялық келіспеушіліктерге қарамастан, жергілікті зиялылар қазақтардың этносын, олардың мәдениетін, мәдени-тарихи кеңістігін сақтау идеясымен және мемлекеттілікті жандандыру перспективаларымен біріктірілді. XX ғасырдың бірінші жартысындағы қиын жағдайларда олар өздерін қуатты өндіруші әлеуметтік күш ретінде көрсете алды.

Қорытынды. Осылайша, жаңғырту құбылыстары қарама-қайшы рөл атқарды, бір жағынан, қазақ қоғамы белгіленген кезеңде этникалық бірлікті жоғалту жағдайында, ал екінші жағынан, оның бірегейлікті сақтауға деген ұмтылысы күшейе түсті. Ұлттық элиталардың тарихи жауапкершілігі белгісіздік кезеңінде айқын көрінеді және жеке тұлғаны сақтауға және даму перспективаларын анықтауға бағытталған тұжырымдамаларды қалыптастыруға дейін азаяды. Сонымен қатар, біз белгіленген кезеңдегі ұлт құрылысы қазақ зиялыларының либералды бапталған бөлігінің қызметімен байланысты болатындай етіп екіпін қойылғанын байқаймыз. Сонымен қатар, дін қайраткерлерінің рөлі бөлінбейді, джадидизмнің жеке тұлғаны құрудағы белгілі бір негіз және ресурс ретіндегі рөлі белгіленбейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Геллнер Э. *Нация и национализм*. М. Прогресс, 1991. – 320 с.
2. Андерсон Б. *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма*. М., 2016. — 416 с.
3. Тластанова М. *Деконизиальность бытия, знания и ощущения*. Алматы, 2020. — 192 с.
4. Bissenova A. *The Fortress and the Frontier: Mobility, Culture, and Class in Almaty and Astana // Europe-Asia Studies*. 2017. — 69, 4. — p. 642.
5. Kudaibergenova D. *Toward Nationalizing Regimes: Conceptualizing Power and Identity in the Post-Soviet Realm*. 2020. Published by: University of Pittsburgh Press. – 248 p. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1dv0w64>.
6. Миллер А. *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*. М., 2010. — 248 с.
7. Тесля А. *Первый русский национализм... и другие*. М., 2014. — 280 с.
8. Olcott M.B. *The Fabrication of a Social Past: The Kasakhs of Central Asia // Political Anthropology Yearbook 1. Ideology and Interest: The Dialectics of Politics*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1980. — P.193-213.
9. Dowler W. *Classroom and Empire. The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860–1917*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press, 2001. XIV. — 296 p.
10. Campbell I.W. *Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917*. Ithaca. New York, 2017. — 288 p.

11. Tomohiko Uyama. *The Alash Orda's relations with Siberia, the Urals, and Turkestan the Kazakh national movement and the Russian imperial legacy* // *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. London; New York. 2011. — 287 p.
12. Абдукап Кара. *Истина Туркестанского легиона - между свастикой и красной звездой*. - Астана, Исследовательский институт «Общественное мнение», 2015. — 98 с.
13. Кузнецов К., Щелин П. *Национальная идентичность и устойчивая государственность*. / http://mgimo.ru/files2/z08_2014/Kirill_Kuznetsov_Pavel_Tschelin_National_Identity_and_the_Sustainability_of_State.pdf (дата обращения: 20.10.2022).
14. Колбачаева Ж. *Особенности формирования национальной идентичности Казахстана в современных условиях. Проблемы постсоветского пространства / Post-Soviet Issues*. – 2018. - 5(1). – С. 101-107. <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2018-5-1-101-107>
15. Шалдарбекова А. *О современном состоянии национальной идентичности в Республике Казахстан: исторический аспект* // *Электронный научный журнал «edu.e-history.kz»*. — 2019. — № 2(18). <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/128> (дата обращения: 13.10.2022).
16. Шайкемелев М.С. *Казахская идентичность*. Монография. Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2013. – 272 с.
17. Кадыржанов Р. *Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана*. Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК. Алматы. <http://iph.kz/doc/ru/482.pdf> (дата обращения: 10.11.2022).
18. Бисенова А., Мукушева А. *Колониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью* // https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/166_nlo_6_2020/article/22963/ (дата обращения: 12.12.2022).
19. Казиев С. *Ислам, тюркизм и становление казахской этносоциальной идентичности в начале XX века* // *Вестник СВФУ*. – 2015. – Т.12. – № 1. – С. 75-83.

References:

1. Gellner E. *Nacii i nacionalizm*. M.: Progress, 1991. — 320 p. [in Russian].
2. Anderson B. *Voobrazhaemie soobshchestva. Razmyshleniya ob istokax i rasprostraneni nacionalizma*. M., 2016. — 416 p. [in Russian]
3. Tlastanova M. *Dekolonialnost' bitiya, znaniya i oschuscheniya*. Almaty, 2020. — 192 p. [in Russian].
4. Bissenova A. *The Fortress and the Frontier: Mobility, Culture, and Class in Almaty and Astana* // *Europe-Asia Studies*. 2017. — 69, 4. — p. 642. [in English].
5. Kudaibergenova D. *Toward Nationalizing Regimes: Conceptualizing Power and Identity in the Post-Soviet Realm*. 2020. Published by: University of Pittsburgh Press. — 248 p. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1dv0w64>. [in English].
6. Miller A. *Imperia Romanovich i nacionalizm. Esse po metodologii istoricheskogo issledovania*. M., 2010. — 248 p. [in Russian].
7. Teslya A. *Pervyi russkii nacionalizm... i drugie*. M., 2014. — 280 s. [in Russian].
8. Olcott M.B. *The Fabrication of a Social Past: The Kasakhs of Central Asia* // *Political Anthropology Yearbook 1. Ideology and Interest: The Dialectics of Politics*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1980. — P.193-213 [in English].
9. Dowler W. *Classroom and Empire. The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860–1917*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press, 2001. — XIV, 296 p. [in English].
10. Campbell I.W. *Knowledge and the Ends of Empire: Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731—1917*. Ithaca. New York, 2017. — 288 p. [in English].
11. Tomohiko U. *The Alash Orda's relations with Siberia, the Urals, and Turkestan the Kazakh national movement and the Russian imperial legacy* // *Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts*. London; New York. — 287 p. [in English].
12. Abdukap Kara. *Istina Turkestanskogo legiona - mezhdru svastikoi i krasnoi zvezdoi*. - Astana, Issledovatel'skij institut «Obshchestvennoe mnenie», 2015. — 98 p. [in Kazakh].
13. Kuznecov K., Schelin P. *Nacionalnaya identichnost i ustoichivaya gosudarstvennost'*. /(http://mgimo.ru/files2/z08_2014/Kirill_Kuznetsov_Pavel_Tschelin_National_Identity_and_the_Sustainability_of_State.pdf) (data obrashcheniya: 20.10.2022). [in Russian].

14. Kolbachaeva Zh. *Osobennosti formirovaniya nacional'noj identichnosti Kazahstana v sovremennyh usloviyah. Problemy postsovetskogo prostranstva // Post-Soviet Issues. 2018. — 5(1). — С. 101-107. <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2018-5-1-101-107> [in Russian].*
15. Shaldarbekova A. *O sovremennom sostoyanii nacional'noj identichnosti v Respublike Kazahstan: istoricheskij aspekt // Elektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz» 2019. — № 2(18). <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/128> (data obrashcheniya: 13.10.2022) [in Russian].*
16. Shaikemelev M.S. *Kazahskaia identishnost'. Monografia / Pod red. Z.K. Shaukenovoj. — Almaty: Institut filosofyi, politologiy i religiovedenya KN MON RK, 2013. — 272 p. [in Russian].*
17. Kadyrzhanov R. *Etnokulturnyj simbolizm i nacionalnaya identichnost Kazakhstana. Institut filosofyi, politologiy i religiovedenya KN MON RK. Almaty. <http://iph.kz/doc/ru/482.pdf> (data obrashcheniya: 10.11.2022). [in Russian].*
18. Bisenova A., Mukusheva A. *Kolonialnye intelektualy: mezhdru prosveschencheskoj i predstavitel'skoj rol'iu// https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/166_nlo_6_2020/article/22963/ (data obrashcheniya: 12.12.2022). [in Russian].*
19. Kaziev S. *Islam, tyurkizm i stanovlenye kazahskoi etnosocialnoj identichnosti v nachale XX veka // Vestnik SVFU. — 2015. — T.12. — № 1. — 75-83.*